

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNLƏRİNİN MORFOLOJİ QURULUŞU

YUSİBOVA XATİRƏ ŞƏRİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

yusibovax@mail.ru

Açar sözlər: sözünü, nitq, köməkçi hissələr, semantik quruluş, sözlər

Sözönlərinin tədqiqi tarixini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ingilis dilçilərindən başqa Azərbaycan dilçiləri də bu sahədə araşdırmalar aparmışlar. Azərbaycan dilçilərinin ingilis dili sözönləri haqda söylədiyi fikirləri iki yerə ayırmaq olar. Onlardan bəziləri ingilis dilinə xas sözönlərinin leksik və ya leksik-qrammatik mənaya malik olmasını söyləyir, digərləri isə əksinə, ingilis dilində sözönlərinin nominativ mənaya malik olmadığını deyirlər. R.Qayıbovanın fikirlərinə diqqət yetirsək o ingilis sözönlərinin ingilis dilində çox böyük əhəmiyyətə malik olan köməkçi sözlər hesab edib. İngilis sözönləri, adətən, aid olduğu isimlərdən və ya isim funksiyasını daşıyan digər nitq hissələrindən əvvəl durur, məhz bu xüsusiyyətinə görə də bunlara sözönlər deyilir”. [1, s.60]

Müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərini tədqiq edərkən aşkar olur ki, ingilis dilində qrammatik mənənin ifadə edilməsində analitizm özünü daha çox büruzə verdiyi halda, Azərbaycan dilində aqqlütinasianın (sintetik vasitələrin) aparıcı rolu daha çox nəzərə çarpır. Aparılmış tədqiqat göstərmişdir ki, ingilis dilində işlənən sözönlərinin malik olduğu qrammatik mənə Azərbaycan dilində başlıca olaraq hal şəkilçiləri və qoşmalarla ifadə edilir. Bununla belə, burada digər şəkilçilər də ingilis dilində sözönlərinin ifadə vasitəsi kimi çıxış edə bilər.

Rus dilində olduğu kimi İngilis dilində bir sözünü ümumiyyətlə bir cümlədə isim və ya əvəzləndən əvvəl gəlir. Lakin to look at - baxmaq (bax) (to look at smith - kiməsə baxmaq), to reject for - etiraz etmək (bir şeyə etiraz etmək), to ask for - xahiş etmək (üçün) to work for - (bir şey istəmək) kimi fellərə və ya fel birləşmələrinə istinad edirsə) send for - göndərmək (üçün) göndərmək (send for smb) kimsə üçün göndərmək), speak about - danışmaq (haqqında) (kimsə haqqında, bir şey haqqında danışmaq), love for - sevmək (üçün) (bir şeyi, birini sevmək), qayğı göstərmək) look after - (kiməsə qulluq et, bir şey haqqında), end for - son qoymaq (üçün) (bir şeyə son qoymaq) kimi sözlərdə isə sözünü cümlənin sonunda ola bilər .

İ.İ.Meşaninovun fikirlərinə əsasən köməkçi nitq hissələrindən biri olan “sözönləri əvəzləndirən hal formantıdır və bununla da Hind-Avropa dillərində halların sayını nəzərə çarpacaq dərəcədə artırır”. [2, s.56]

A.İ.Smirtski hesab edir ki, köməkçi nitq hissələrini söz hesab etmək vacibdir, onlar nə şəkilçidir, nə də morfemdir. A.İ.Smirtskiyə görə eyni bir feil, həm də köməkçi feil kimi (bitişdirici), eyni söz (sözönlü zərf) həm zərf kimi, həm də sözünü kimi və s. işlədilər. [3, s.23]

N.Vəliyeva yazır ki, müasir ingilis dilində sintaktik əlaqələrin ifadə olunmasında söz sırası ilə yanaşı köməkçi sözlər də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Birləşdirici köməkçi sözlər iki qrupa ayrılır: sözönlər və bağlayıcılar.

Daha sonra N.Vəliyeva sözönlərini zaman, məkan və istiqamət bildirənlər kimi ənənəvi dilçilikdə qruplaşdırmaqla yanaşı vurğulayır ki, müasir ingilis dilində bəzən sözünü və zərflər omonim ola bilər. Məsələn, “in the room, come in”.

Sözönlərinin tədqiqindən bəhs edərkən müəllif cümlə nümunəsində sözlərin düzülüşünün də mənalı olmasını iddia edir, çünki müəllif öz fikirlərini birbaşa koqnitiv linqvistika ilə

əlaqələndirir və koqnitiv semantikanı açıb göstərməyə çalışır. Həmin cümləni təqdim edirik. *John told the girl that Bill liked the story.*

Müəllif qeyd edir ki, bizim vurğulamaq istədiyimiz sintaktik strukturdur, daha doğrusu, sözlərin xüsusi yolla birləşərək cümlə yaratmasında bütövlükdə cümlənin mənasına təsir etməsidir.

Sözlərin leksik mənalari müqayisəlidir (in/on, under the table), feillərdə adətən leksik məna öndə qrammatik məna isə həmin element vasitəsilə üstünlük təşkil edir. [4, s.20]

İngilis sözlərinin fantastik bir tarixi vardı. Onların hardan gəldiyini, necə başa düşüldüyünün xüsusi bir konsepti vardı. Bilirik ki, ingilis dilində ('s) yiyəlik əvəzliyinin elementidir. Cole's pen – Kölinin qələmi (qələm Kölünə məxsusdur). Ola bilər ki, bu bizim doğma dilimizdə və ya digər dillərdə müxtəlif sonluqlarla əvəzlənsin. Bəzən elə hallar olur ki, cümlənin tam mənası sözlərə söykənir. Hazırda ingilis sözlər dilçilikdə xüsusi aktualıq daşıyır. Bu gün danışıda –of ən çox istifadə olunandı. Bir çox ingilis qrammatistlərin banisi tarixən sözlərinin Anqlo-Saksların dillindən formalaşdığı söyləyirlər. Bunlar ingilis dilinə kalka yolu ilə keçiblər. –for və –before sözlərinin kökü Anqlo-Sakslara dayansa da Latın dilindən düzəltmə yolu ilə ingilis dilinə keçid ediblər. Latın dilinin ingilis dilinə keçid etməsi bir çox məsələlərdə qabarıq görünür. [5, s.3-5]

Qeyd etmək lazımdır ki, sözləri ilə ehtiyatsız daranmaq çox vaxt ciddi səhvlərə gətirib çıxardır. Məhz bunu nəzərə alaraq dissertasiya işinin sonuncu fəslində “about” və “of” sözlərinin ifadə vasitələri arasındakı fərqləri göstərmək məqsədilə müqayisə aparılmışdır. Burada onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, sözləri istənilən feilə qoşula bilməz, burda seçim yalnız fellərinədir və hər sözlü həmin feilin mənasını ya tam dəyişir, ya da ona başqa məna çalarları verir. Bu cür əlamətlər bütün sözlərinə xasdır. İndi “about” və “of” sözləri və onların qoşulduqları bəzi felləri nəzərdən keçirək. Məsələn: *hear/think/ warn/dream/remind/complain/talk/speak* felləri həm “about”, həm də “of” sözləri ilə işləyə bilər.

Lakin burda məna fərqləri açıq-aydın nəzərə çarpacaq. Belə ki, “hear about” feili *nə haqdasa eşitmək*, “hear of” isə *nə haqdasa xəbəri olmaq* mənalərini daşıyır. Eləcə də “dream about sb/sth” *kimisə/nəyisə yuxuda görmək*, “dream of sth” isə *nəyisə xəyal etmək/ arzulamaq* mənalərini daşıyır.

Müasir ingilis dilində mövcud olan “about”, “by”, “of” sözlərinin tarixən inkişafı və formalaşması mərhələli şəkildə olmuşdur. “About” (*ābout*) sözlü həm müasir, həm də Qədim ingilis dilində həm zərflər, həm də sözlü kimi istifadə olmuşdur.

Araşdırmalar nəticəsində “about”-un formalarının yaranmasını bir neçə mərhələyə bölmək olar. İlkin mərhələdə “about” sözlü *on-būtan, a-būtan, a-buton* formalarında mövcud olmuşdur. İkinci mərhələdə o, *a-būten, abuuten* formalarına, daha sonra isə *abute* formasına düşmüşdür. Bu formanın digər bir variantı da mövcud olmuşdur: *abote*. Üçüncü mərhələdə *about* sözlünün *abouten, abowten, aboute* formaları meydana gəlmişdir. Dördüncü mərhələdə isə bu sözlü *abought, abowght* formalarında mövcud olmuş və nəhayət bu sözlü “about” formasına düşmüşdür və müasir ingilis dilində hal hazırda bu formada işlədilir. Sözlü kimi, “about”, 880-cı ildən 1882-ci ilə qədər olan dövrdə 11 mənada işlənmişdir və vəziyyət (mövqe) və hərəkətə dair mənalər ifadə etmişdir. “About”-un qədim dövrdə daşdığı 11 mənadan 9-u vəziyyət (mövqe), 2-si isə hərəkətlə bağlı olan mənalər olmuşdur. Bu fəslin ikinci bölməsində “by” sözlünün mənşəyi və təşəkkül tapması araşdırılmışdır. Mənşəcə, “by” sözlü yer zərfliyi hissəciyi (ədatı) olmuşdur. Zaman keçdikcə, o, feilin qarşısında işləyən şəkildə çevrilmiş və feilə birləşərək prefiks kimi işlənmişdir; özündən sonra substantiv tələb etdikdə (dativ və ya akkuzativ hallarında “*yaxın gəlmək*” və ya “*yaxında olmaq*” mənalərinə malik olduqda) “by” digər zərflər kimi sözlünə çevrilmişdir. Uzun inkişaf yolu keçmiş “by” sözlünün də bir sıra forma və ya variantlarına rast gəlinir. Qədim ingilis dilində “by” sözlünün vurğulu *bī (bīȝ)* və vurğusuz *bī, be* formaları olmuşdur. Bu formalarla yanaşı *bī* formasından da istifadə edilmişdir. Bəzi mənbələrdə “by” sözlünün, bu dövrdə, daha iki formasının da işləndiyi göstərilir: *bā, bū*. “By” sözlünün bu formalarının istifadəsi IX-XII əsrləri əhatə etmişdir. Növbəti əsrdə isə bu sözlünün “by” forması istifadəyə daxil olmuşdur. Sonrakı iki

əsrdə isə, müvafiq olaraq *bie* və *bye* variantları meydana gəlmişdir. Qədim ingilis dilinə gəldikdə isə, bu dildə sözünü kimi “*be*”, “*bi*” və “*bi*” işləndisə Orta İngilis dilində o, adətən “*bi*”, “*by*” kimi, müasir ingilis dilində isə həm zərf, həm də sözünü kimi “*by*” formasında mövcud olmaqdadır. Qədim ingilis dilinə “*by*” sözünü 6 anlayışa bağlı mənalar ifadə etmək üçün işlədilmişdir: 1) mövqe, 2) hərəkət, 3) zaman, 4) əqli yaxınlıq, 5) vasitə, üsul və 6) şərait, hal-vəziyyət və səbəblə bağlı mənalar. “*About*” və “*by*” sözləri kimi “*of*” sözünü də Qədim ingilis dilində sözünü və zərf kimi işləmişdir. Qədim İngilis dilində bu sözünün ilkin forması “*af*” olmuşdur. Yuxarıda xatırladılmış “*about*” və “*by*” sözləri kimi, “*of*” sözünün də, Qədim ingilis dilində vurğulu “*æf*” və vurğusuz “*of*” formaları mövcud olmuşdur. Qədim dövrlərdə, “*of*” sözünün vurğulu formasına bəzi mürəkkəb isimlərdə rast gəlinir. Vurğusuz forma isə feli ədat (hissəcik) və sözünü kimi mövcud olmuşdur. Qədim ingilis dilində “*of*” sözünü zərfdən başqa ayrıca ədat kimi də işləndirirdi. Qədim ingilis dövrünün sonlarında və XVII əsrin əvvəllərində “*of*” sözünün hər iki vurğusuz və vurğulu formaları “*of*” şəklində yazılmağa başlamışdı. Bundan əlavə, “*of*” sözünün “*off*” forması XIV - XV əsrlərdə mövcud olmuş və vurğulu forma kimi işlənməmişdir.

Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji ifadə baxımına görə çox zəif hesab olunur. Sintetik dillərdə, məsələn Azərbaycan və rus dillərində hal şəkilçilərinin ifadə etdiyi qrammatik mənalar müasir ingilis dilində sözünü adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir. Həm müasir ingilis dili, həm də müasir Azərbaycan dillərində morfoloji quruluş baxımından mövcud olan fərqlər nitq hissələri sahəsində daha qabarıq nəzərə çarpır. Belə fərqli cəhətlərdən biri ingilis dilində sözünü adlanan köməkçi nitq hissəsinin olması, Azərbaycan dilində isə bu adda köməkçi nitq hissəsinin mövcud olmamasıdır. Məsələnin bu cəhətini nəzərə alaraq, tədqiqat işimizdə *İngilis dilində söz önləri və onların Azərbaycan dilinə ifadə yollarını* araşdırmaqdır. Sözünülərinin tarixən formalaşmasını, onların diaxronik və sinxronik aspektdən araşdırmağı və Azərbaycan dilindəki ifadə imkanlarını qarşılıqlı tədqiq etməkdir. Xarici dilin mənimsənilməsi və tədqiqi prosesi zamanı ingilis dilinin qrammatik quruluşu ilə ana dilimizin qrammatik quruluşunun qarşılaşdırma yolu ilə öyrənilməsi prosesində bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Bu da iki dil arasında fərqlərin və oxşar cəhətlərin mövcud olmasıdır.

Sözünüləri ilə olan birləşmələri tərcümə edərkən diqqətli olmaq lazımdır. Çünki məsdərə qosularaq birləşmə əmələ gətirən sözünü öz ilkin mənasını itirərək yeni məna çaları əmələ gətirmiş olur. Ümumiyyətlə ingilis dilindən tərcümə prosesində nəinki sözünülərin, eləcə də sözlərin ilkin mənasına əsaslanıb tərcümə etmək çox zaman düzgün olmayan tərcümə variantlarını ortaya çıxarmış olur. Bu səbəbdən tərcümə edərkən cümlədə aparıcı fikri düzgün təyin etmək vacib amillərdəndir. [6, s.23]

ƏDƏBİYYAT

1. Qayıbova R. Xarici dillər müəllimlərinin iş təcrübəsindən. – Bakı: Mətbəə.–1957. –87s.
2. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. –Л.: Наука, –1978, –с. 71.
3. Смирницкий А.И. Очерки по сопоставительной грамматике русского и английского языков. –М.: Высшая школа. –1975. –379 с.
4. Ginzburg R.S. English Lexicology. –Moscow. Vishaya shkola.–1979.–269 p.
5. Weber D. English prepositions in the history of English grammar writing. www.jstor.org/stable/4302
6. Vəliyeva, S. V. Tərcümə zamanı sinonimlərlə bağlı yaranan problemlər / S. V. Vəliyeva // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 4. – P. 23-25.. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44598000>

РЕЗЮМЕ
МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА АНГЛИЙСКИХ ПРЕДЛОГОВ
Юсубова Х.Ш.

Ключевые слова: *предлог, речь, вспомогательные части, смысловая структура, слова.*

Статья посвящена вспомогательным частям речи, которые изучались отдельно, как в английском, так и в азербайджанском языках. Хотя по многим вопросам существуют разные взгляды, лингвистический статус вспомогательных частей речи в целом определен. Тот факт, что вспомогательные части речи образуются из основных частей речи, они претерпевают определенные семантические деформации во вспомогательные слова и имеют тенденцию формироваться после определенного периода развития, может быть доказан фактами, касающимися обоих языков

SUMMARY
MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF ENGLISH PREPOSITIONS
Yusibova Kh.Sh.

Key words: *preposition, speech, auxiliary parts, semantic structure, words*

Article is about the auxiliary parts of speech and they were studied separately, both in English and in Azerbaijani. Although there are different views on many issues, the linguistic status of auxiliary parts of speech as a whole has been determined. The fact that auxiliary parts of speech are formed from the main parts of speech, that they undergo certain semantic deformations into auxiliary words, and that they tend to be shaped after a certain period of development can be proved by the facts of both languages.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.05.2021
	Son variant	28.06.2021